

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2006 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2006

1

VILNIUS 2007

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2006

1

VILNIUS 2007

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Lieneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)
Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2007
© Straipsnių autoriai, 2007

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Aldona Gaigalaitė. **Lietuvos atstovai Rusijos Valstybės dūmoje 1906–1917 m.** Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006, 338 p.

2006 m. balandžio 25 d. Seimo rūmų Parlamento galerijoje iškilmingai pristatyta dr. Aldonos Gaigalaitės monografija „Lietuvos atstovai Rusijos Valstybės dūmoje 1906–1917 m.“ Iškilmės surengtos dėl kelių priežasčių – taip Seime paminėtas Valstybės dūmos sušaukimo 100-metis, taip pat pristatyta Vilniaus pedagoginio universiteto istorikų iniciatyva sudaromo „Didžiojo Lietuvos parlamentarų biografinio žodyno“ pirmoji knyga. Biografiniame žodyne skaitytojas turėtų surasti informaciją apie visus XX a. Lietuvos parlamentarus.

A. Gaigalaitė ėmėsi Lietuvos istoriografijoje gana naujos temos – krašto atstovavimo Rusijos Valstybės dūmoje 1906–1917 m. istorijos. Tiesa, mokslininkai jau analizavo kai kuriuos Dūmos rinkimų bei darbo klausimus (E. Griškūnaitė, P. Čepėnas, M. Biržiška, D. Staliūnas ir šios recenzijos autorė), tačiau jų straipsniuose aprėpti tik atskiri Dūmos problematikos fragmentai. Išsamaus, visapusiško Lietuvos atstovavimo I–IV Valstybės dūmoje tyrimo iki šiol nebuvo. Tuo tarpu A. Gaigalaitė monografijoje pateikė duomenis apie visus Kauno, Suvalkų, Vilniaus ir Gardino gubernijoms atstovavusius deputatus – lietuvių, lenkų, baltarusių, žydų ir rusų biografijas, veiklą, pasisakymus Valstybės dūmos posėdžiuose. Tai naujas požiūris mūsų istoriografijoje, nes iki šiol iš esmės domėtasi vien lietuvių atstovų veikla. Knyga labai informatyvi, be to, iliustruota visų atstovų fotografijomis; jos pabaigoje pateikiama lentelė su svarbiausiais biografiniais duomenimis.

Pirmoji lietuvių parlamentarizmo patirtis Rusijos Valstybės dūmoje – vienas įdomiausių mūsų istorijos puslapių. Atmosferą, susidariusią imperijoje 1905–1907 m., galima palyginti su 9-ojo dešimtmečio „perestroika“. Trumpam dingo cenzūra: žmonės kalbėjo, laikraščiai rašė apie visas to meto problemas. Didžiosios politikos sukuryje atsidūrė iki tol mažai su ja susiję žmonės – ūkininkai, teisininkai, kunigai ir t. t. Toli gražu ne visi jie tapo politikais, sėkmingai panaudojo atstovo galimybes. Lietuvos visuomenei tai buvo pirmosios gyvenimo demokratijos sąlygomis

pamokos: laikraščiai nuolat spausdino posėdžių stenogramas, įvairių politinių srovių inteligentai mėgino padėti atstovams analizuoti opiausias krašto problemas. Tiesa, demokratija Rusijos imperijoje buvo labai ribota, po Pirmosios dūmos išvaikymo jos raiška dar labiau susiaurėjo, vis dėlto Dūmos atstovams nestigo drąsos naudotis jos tribūna. Dūmoje subrendo bent du visos imperijos masto lietuvių politikai – Andrius Bulota ir Martynas Yčas.

Atstovavimą Valstybės dūmoje galima laikyti Lietuvos politinės integracijos į Rusijos imperiją kulminacija – net labiausiai opozicinės partijos dalyvavo rinkimuose, įstatymų leidimo organe dirbantys atstovai bent jau teoriškai galėjo lemti tolesnę valstybės raidą. Dūmoje nuskambėjo ne vienas lietuvių lojalumo imperijai pareiškimas: kunigo Juozo Laukaičio – apie dvasininkijos paramą slopinant 1905–1906 m. „krakmolą“ (p. 255); atstovo M. Yčo perskaityta „gintarinė deklaracija“ apie tai, kad lietuvių „tautos likimas visuomet buvo surištas su slavizmo likimu“ (p. 273–274). Vis dėlto, matyt, nebuvo paradoksas, kad lietuviai, kaip ir kitų daugiatautės Rusijos imperijos pakraščių atstovai, vyko į Valstybės dūmą su separatiniais siekiais, brandino politinės ar bent kultūrinės autonomijos idėją.

Dūmos stenogramos yra nepaprastai iškalbingas caro valdžios politikos tautinių mažumų atžvilgiu dokumentas. Atstovai labai kompetentingai, remdamiesi statistiniais duomenimis, atskleidė rusinimo metodus ir mastą. Ilgus dešimtmečius trukusia nutautinimo politika nepasiekta lauktų rezultatų, pakraščių tautos buvo gyvos, Dūmoje atkakliai gynė savo interesus. Ir lietuviai atstovai Rusijos politiniam elitui prikišamai rodė Lietuvos kultūrinį savitumą, ragino gerbti kalbą, katalikų religiją ir Bažnyčią, teisę į žemės nuosavybę savame krašte ir t. t.

Matyt, neatsitiktinai Valstybės dūmos problematika ilgai nebuvo tyrinėta. Tai nepaprastai plati tema, ją analizuojantis istorikas turi gerai orientuotis politiniuose įvykiuose (Dūmos darbo metu vyko dvi revoliucijos, prasidėjo pasaulinis karas; į valstybės gyvenimą įsijungė gausybė politinių partijų), išmanyti Rusijos teisės pagrindus (painią rinkimų sistemą ir pačios įstatymų leidybos Dūmoje eigą), ekonomines bei socialines daugiatautės imperijos problemas. Matyt, ne vieną tyrinėtoją sustabdė ir išpūdinga Valstybės dūmos šaltinių apimtis: posėdžių stenogramos, politikų atsiminimai, visuomenės nuotaikas atspindintys spaudos komentarai ir t. t.

Knygos autorė sėkmingai susidorojo su pagrindiniu, pirminiu Dūmos darbo istorijos šaltiniu – daugiatomėmis stenogramomis. Ji pateikia Lietuvai atstovavusių deputatų kalbų Dūmos posėdžiuose santraukas, taip parodydama aktyviausius politikus, aktualiausias to laikotarpio problemas ir jų sprendimo būdus. Nenutylini ir kitų regionų atstovų pasisakymai bei politinė orientacija. Kiti šaltiniai leido autorei patyrinėti 1906–1917 m. Lietuvos visuomenės socialinį bei politinį aktyvumą: pristatomi rinkėjų priesakai deputatams, gyventojų reikalavimai; analizuojami Dūmos atstovų ryšiai su krašto žmonėmis.

Knygoje atspindimi ir bendravaldybiniai reikalai (visų keturių Rusijos Valstybės dūmų sušaukimo įstatymai, rinkimų rezultatai, analizuojami politinės daugumos ir mažumos santykiai, Dūmos santykiai su vyriausybe, Valstybės Taryba), ir Lietuvai aktualūs dalykai, kuriems autorė skiria didžiausią dėmesį.

A. Gaigalaitės knyga – tai pirmas toks išsamus Lietuvos atstovų darbo Rusijos Valstybės dūmoje pristatymas. Tiesa, Dūmos darbu besidomintis istorikas jame pasigestų platesnės istoriografinės apžvalgos, naujausių rusų, lenkų istorikų tyrinėjimų vertinimo. Susikaupus prie pavienių asmenybių veiklos, nublanko partijų politinis vaidmuo. Tuo tarpu rinkimai į Dūmą labai pagyvino jų veiklą, vakarinių gubernijų tautų atstovai vienijosi į kuopeles bei frakcijas, mėgino megzti ryšius su įtakingiausiomis Rusijos partijomis. Bene didžiausia tyrimo spraga – į akiratį nepatekusios pačių rinkimų į Dūmą Lietuvos gubernijose aplinkybės, svarbios vertinant krašto politinę brandą, čia gyvenusių tautų, jų partijų ir politikų siekius. Įdėsmnis skaitytojas pasiges tam tikro preciziškumo (nuorodos į skelbiamų fotonuotraukų šaltinius, platesnių duomenų apie atstovus pasibaigus jų darbui Dūmoje), pastebės klaidelių, kurios, deja, neišvengiamos didesnės apimties darbuose (antai knygoje minimas III ir IV Dūmos narys N. Čeidzė yra N. Čcheidzė).

A. Gaigalaitės tyrimas atskleidžia svarbiausius Lietuvos ir visos Rusijos imperijos visuomenės lūkesčius, politinių jėgų konsteliaciją ir parlamentarizmo raidą 1906–1917 m., jis padės istorikams susiorientuoti nepaprastai plačioje Dūmos veiklos problematikoje bei šaltiniuose, skaitytojus sudomins nauja mūsų istorijos tema.

Regina L a u k a i t y t ė

Virginija J u r ė n i e n ė. **Lietuvių moterų judėjimas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pirmoje pusėje.** Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, 290 p.

Praeities faktas tampa istoriniu tik tada, kai istorikų bendruomenė jį analizuoja, interpretuoja, naudoja savo pasakojimuose, – „Kas yra istorija?“ rašė E. H. Carr¹. Virginija Jurėnienė savo knygoje istorikų bendruomenei ir plačiajai publikai pateikia daug naujų faktų, suteikdama galimybę Lietuvos moterų praeičiai virsti integralia Lietuvos istorijos dalimi. Autorė nubraukia užmaršties dulkes nuo lietuvių moterų vardų, tokių kaip Liuda Purėnienė, Felicija Bortkevičienė, Ona Mašiotienė, Magdalena Galdikienė bei daugelio kitų, daug prisidėjusių prie to, kad nepriklausoma Lietuva būtų demokratiška, joje vyktų visuotiniai rinkimai, visuomenė būtų ugdoma bendra pilietiškumo dvasia.

¹ E. H. C a r r, *Kas yra istorija?*, Vilnius, 1999, p. 13: „Ivykis įgis istorinio fakto statusą, jei bus interpretuojamas. Šis interpretacijos elementas yra sudedamoji kiekvieno istorinio fakto dalis“.

Šis istorinis pasakojimas yra gimęs iš idėjos, kad istorijos varomoji jėga yra politika bei jos nulemta politinė padėtis. Toks požiūris taškas būtų visai korektiškas, turint omeny, kad pats žodis „judėjimas“ dažnai yra suvokiamas kaip politiškai angažuota veikla. Taigi Lietuvos politinę padėtį atliepia ir visas knygos skirstymas. Tai, kad teksto dalys tarsi visai „netyčia“ sutapo su politiniais pasikeitimais šalyje, iš dalies rodo lietuvių moterų judėjimo priklausymą nuo bendro konteksto, tam tikro savarankiškumo trūkumą. Pirmojoje knygos dalyje yra nagrinėjamas neorganizuotas, gana sporadiškas moterų veikimas iki 1905 metų. Antrojoje dalyje autorė atskleidžia moterų įsijungimą į 1905 m. revoliuciją, jų veiklą ne tik greta vyrų, bet ir atskirai organizuojantis. Taigi po revoliucijos vyko daug laisvesnis, o kartu gyvybingesnis lietuvių kultūrinis gyvenimas, kuriam būdingas ir aktyvus organizuotas moterų veikimas. Antra dalis apima laikotarpį nuo Pirmojo pasaulinio karo iki tada, kai Valstybės taryba, neturėdama savo sudėtyje nė vienos moters, paskelbė Lietuvos nepriklausomybę ir vėliau 1919 m. lapkričio mėnesį deklaravo visų Lietuvos piliečių lygybę – taigi kartu pažadėjo, kad bus išpildytas ir pagrindinis Lietuvos moterų reikalavimas suteikti joms lygias politines teises. Todėl neatsitiktinai knygos trečioji dalis prasideda rinkimais į Steigiamąjį Seimą. Šioje dalyje atkreipiamas dėmesys į įvairias moterų veikimo sferas bei parodoma, kad Lietuvos moterys jautėsi ir elgėsi kaip pilnateisės pilietės, besistengdamos keisti papročius ir teisinti įstatymus. Ketvirtoji knygos dalis skirta moterų veiklai Antano Smetonos autoritarinio režimo metais tyrinėti. Ir nors V. Jurėnienė įvade užsimena, kad „moterų judėjimas aptariamas ne tik kaip jų kova už politines ir pilietines teises, bet ir kaip siekis šviesti ir šviestis bei labdara“ (p. 17), vis dėlto lengva pastebėti, kaip ir pati knygos chronologija rodo, kad autorę ypač domino politiniai procesai. Net ir platesnė moterų veikla dažnai autorės vertinama pagal politinės galios, įtakos ir veiklos kriterijus. Kartu galima pastebėti, kad dalys, susijusios su moterų politine veikla ir integracija, yra geriausiai parašytos, ypač vertinant teksto stilistiką.

V. Jurėnienė pradeda pasakojimą nuo XIX a. pabaigos moterų judėjimo kaimyninėse tautose. Tokiu būdu lietuvių moterų judėjimas šioje knygoje pasirodo ne kaip keistas anachronistinis fenomenas, bet kaip integrali pirmosios feminizmo bangos dalis. Šioje dalyje enciklopediškai aptariami lenkių moterų judėjimai, egzistavę tarp Prūsijos, Austrijos ir Rusijos padalintoje Lenkijoje. Vėliau pereinama prie Rusijos, Suomijos, Estijos, Latvijos bei baltarusių moterų judėjimų (paskutinįjį vargu ar galima pavadinti moterų judėjimu). Gerai, kad šiame skyriuje apibūdinta moterų veikla gretimose šalyse, kurios, kaip galima manyti, galėjo turėti daugiausiai įtakos lietuvių moterų judėjimui (deja, tos galimos įtakos bei kanalai, kuriais jos galėjo ateiti, nėra parodyti), tačiau daugelis šių pasakojimų baigiasi moterų politinių teisių gavimu, tarsi moterų judėjimas gretimose šalyse tuo ir būtų užsibaigęs. Tik labai retai tolesniuose puslapiuose autorė tarsi grįžta prie to, kokiomis sąlygomis moterys veikė gretimose šalyse. Todėl nepaisant autorės pradinių pastangų parodyti Lietuvą

bendresniame kontekste, lietuvių moterų judėjimas skaitant knygą atrodo kaip itin specifinis fenomenas, tarsi egzistuojantis feministiniame vakuume. Taip pat būtų pravertęs moterų padėties pristatymas ne tik kaimyninėse šalyse, bet ir šiek tiek žinių apie Vokietijos, Šveicarijos, pagaliau Jungtinių Amerikos Valstijų moterų judėjimus, turint omeny, kad Vokietijoje bei Šveicarijoje dalis lietuvių studijavo, o iš JAV dalis lietuvių repatriavo parsiveždami ir gana modernias pažiūras apie moters vietą šeimoje ir visuomenėje (galima pažvelgti ir į tos pačios Magdalenos Avietėnaitės veiklą). Tiesa, nors visi šie pasakojimai ir pagilintų lietuvių moterų judėjimo supratimą bendrajame kontekste, vis dėlto greičiausiai pernelyg išplėstų knygos apimtį.

Autorė šiame skyriuje nėra pernelyg draugiška skaitytojui: jis priverstas būtinai pasitikėti jos pateikta medžiaga, jam neleidžiama ieškoti informacijos kur nors kitur. Pavyzdžiui, visus organizacijų ir laikraščių pavadinimus autorė išverčia į lietuvių kalbą – žinoma, tai nėra blogai, tik keblu, kai autorė pamiršta parašyti organizacijų ar laikraščių pavadinimus originalo kalba. Gerai, jei skaitytojas žino, jog lenkių „Laikraštis moterims“ originalo kalba skamba „Gazeta dla kobiet“, ar kad kalbant apie laikraštį „Didžiosios Lenkijos moterų balsas“ greičiausiai turimas omeny „Głos Wielkopolanek“. Deja, daugelį kitų pavadinimų „atversti“ į originalo kalbą gali būti daug sunkiau. Taip pat skaitytojas gali suglumti ar maloniai nustebti, kad Latvijoje tiek daug reikšmės skiriama Latvijos moterų istorijai, jog net didokos knygos yra išleidžiamos anglų kalba, mat kalbėdama apie moterų organizacijų pirmuosius žingsnius Latvijoje V. Jurėnienė nurodo (Nr. 117) V. Zelče knygą „The Unknown: Latvia's Women in the Second Half of the 19th Century“ (Riga, 2002). Kadangi knygos pavadinimas tikrai intriguoja ir ji dar angliška, aš būtinai norėjau ją gauti. Deja, niekaip nepajėgiau šios knygos rasti internete. Bet atidžiai išstudijavusi visas V. Zelče's publikacijas susidarė įspūdis, kad V. Jurėnienė vis dėlto kalbėjo ne apie anglišką, bet apie latvišką knygą „Nezinama: Latvijas sievietes 19. gadsimta otraja puse“ (Riga, 2002).

Šiame skyriuje galima pastebėti ir tam tikrų identifikacijos problemų. Pavyzdžiui, ne visai aišku, kodėl Paszkowska ar Makowska bei kitos lenkių moterų veikėjų pavardės yra rašomos lenkiškomis raidėmis, o jau Orzeszkowa virsta Ožeškova (p. 20). Šiuo atveju būtų įdomu sužinoti, kaip pati rašytoja žiūrėjo į lietuviškąsias specialias raides ir kaip ji reaguotų pamačiusi savo pavardę parašytą lietuviškai, taigi skaitytojui pagelbėtų šioks toks komentaras. Taip pat gana šokiruojančiai atrodo „Šiaurės vakarų krašto“ atsiradimas lietuvių istoriografijoje. V. Jurėnienė teigia, kad „nemažą įtaką Šiaurės vakarų krašto moterų judėjimams turėjo ir Rusijos moterų judėjimas“ (p. 23). Drįsčiau paklausti, kuri jau iš moterų (lietuvių, lenkių ar baltarusių) organizacijų savo tėvynę apibrėžė kaip Šiaurės vakarų kraštą. Ir ar mes turime teisę jas sumesti į vieną Šiaurės vakarų krašto moterų judėjimų katilą, vartodami vardą, kurio dauguma jų nekenė. Kita vertus, kyla klausimas, ar termino „Šiaurės vakarų kraštas“ vartojimas be kabučių nepratęsia Rusijos imperialistinių tradicijų.

Tam tikrų abejonių kelia ir teiginys, jog „Silpniausias lenkių moterų judėjimas buvo Rusijos imperijoje. Jo centras buvo Vilniuje“. (p. 22) Galima manyti, kad pačioje pradžioje moterų judėjimas Rusijos imperijoje buvo silpnesnis nei Prūsijai ar Austrijai priklausiusiose dalyse. Bet sensacingai skamba, kad Vilnius buvo moterų judėjimo centras – tarsi Varšuvos su įtakingom poniom ir intelektualėm, su *Skrajojančiu universitetu* net nebūtų buvę. Ir nors pastebima, kad Vilniaus lenkių organizacijoms padėjo moterys iš Varšuvos ir Krokuvos moterų judėjimo centrų (p. 23), platesnio aptarimo, kas vis dėlto vyko feministinėje Varšuvos scenoje, nėra.

Teksto kokybė itin pagerėja autorei perėjus prie neorganizuotos moterų veiklos Lietuvoje. Čia šalia bajoraičių, apsisprendusių būti lietuvėmis, veiklos trumpai paminimos ir tuometinės lenkių bei žydžių moterų organizacijos. Šis pasakojimas tiek dėl veikėjų negausumo, bet greičiau dėl šaltinių sporadiškumo (moterys dar nebuvo linkusios pačios savo veiklą aprašinėti, kurti savo veiklos dokumentus ateities kartoms) vis dėlto yra trūkčiojantis ir gana chaotiškas, bet neabejotinai vertingas. Autorė sugeba pagal įvairiausiose bibliotekose išsimėčiusius užrašus regzti bendrą moterų Lietuvoje istoriją.

Antroji knygos dalis, skirta lietuvių moterų judėjimui nuo pirmosios moterų organizacijos, reikalavusios moterims lygių politinių teisių, įkūrimo iki pat politinių teisių gavimo, palieka dar geresnį įspūdį. Tiesa, pavadinimas „Bendros lietuvių moterų veiklos pradžia“ ne itin gerai atspindi šios dalies turinį. Kaip pati autorė pastebi, to meto lietuviškose žemėse vienu ar kitu metu veikė vadinamosios liberalios, socialdemokratinės ir katalikiškos pakraipos moterų organizacijos. Išskyrus trumpą bandymą suvienyti visas moteris 1907 metais Pirmojo moterų suvažiavimo metu, moterys taip niekad ir nedirbo bendrai ir vieningai, bet, kaip jau minėta, buvo susiskaldžiusios pagal pažiūras. Apie tai kalba ir autorė, pažymėdama, kad 1908 m., kai įsisteigė atskira *Lietuvių katalikių moterų draugija* (toliau – LKMD), įvyko moterų judėjimo skilimas. Autorė kaltina LKMD sugriovus lietuvių moterų vienybę (p. 66), bet, manyčiau, šioje vietoje derėtų prisiminti panašius bandymus XIX a. pabaigoje išlaikyti lietuvių tautinio judėjimo vienybę, kad tos kelios dešimtys inteligentų nesusiskaldytų į partijas. Nepaisant visko, pasaulėžiūroms būnant pernelyg skirtingoms, buvo susiorganizuota į partijas. Todėl tikėtis, kad moterys, kurių veiklesnės jau simpatizavo vienai ar kitai partijai, nesusigrupuos pagal pasaulėžiūrą, buvo naivoka.

Knygoje LKMD pirmojo etapo veiklai aptarti vėl apsiribojama tarsi enciklopedinėmis žiniomis ir plačiau nepasinaudojama draugijos laikraščiu „Lietuvaitė“, gana plačiai bent jau nuo 1910 m. aprašiusiu draugijos gyvenimą. Toks trumpas pristatymas palieka tam tikrų neaiškumų, pavyzdžiui, kuo remdamasi autorė teigia, kad „1911 m. LKMD įkūrė katalikišką jaunimo organizaciją Pavasaris“ (p. 69). Tuo tarpu mėginimas rekonstruoti liberaliosios moterų srovės gyvavimą yra daug įdomesnis, spalvingesnis. V. Jurėnienė, panaudodama įvairius, nors ir fragmentiš-

kus šaltinius, pasakoja niuansuotą liberaliosios moterų srovelės (jų buvo tiek nedaug, kad vargu ar galima jas pavadinti visa srove) gyvenimą: tam tikrą skeptiškumą savo pačių veiklos atžvilgiu (Marijos Pečkauskaitės abejonės dėl parašų rinkimo degtinės monopolio panaikinimui tikslingumo (p. 71) išsakytos tada, kai dar buvo vilties, jog bus viena moterų organizacija); bandymą išleisti pirmojo moterų suvažiavimo pranešimų rinkinį bei susidūrus su likusios visuomenės abejingumu šiuo klausimu, sumanymo neįvykdymą (p. 72), pagaliau pasiryžimą turėti bent jau prie „Lietuvos ūkininko“ savo priedą „Žibutė“ ir pagaliau net šio sumanymo po poros metų žlugimą dėl pernelyg patriarchališkų „Lietuvos ūkininko“ skaitytojų pažiūrų (p. 73).

Autorė pateikia ir daug įdomių žinių apie moterų veiklą Pirmojo pasaulinio karo metais. Deja, čia skaitytojas yra „užverčiamas“ pavardėmis, kurios dažnai nieko nesako, nes nėra plačiau pakomentuotos. Pavyzdžiui, minima, kad Petrapičio suvažiavime „buvo perskaitytas lietuvių moterų kuopos Voroneže sveikinimas, kurį pasirašė S. Čiurlionienė, J. Paliavickienė, J. Petrauskaitė, E. Volovičaitė, O. Grigaičiūtė, A. Kaupelytė“ (p. 77). Na, jeigu visi skaitytojai maždaug įsivaizduoja, kas buvo Sofija Čiurlionienė, be to, pati autorė ją aprašo savo knygoje prieš tai, tai visos kitos pavardės daugeliui yra beveik nieko nesakančios, dauguma šių moterų minimos pirmą ir paskutinį kartą. Tokiu būdu, nors autorė ir stengiasi nuo to meto asmenybių nubraukti užmaršties dulkes, bet šios asmenybės vis dėlto lieka tarsi tik vaiduokliai su pavardėmis, bet be realios kilmės (kurios mes nežinome), be realaus užsiėmimo ar konkrečios veiklos – taigi mažai ką sakantys skaitytojams. Darbe yra ir daugiau išvardytų žmonių, kurie neįgyja knygoje aiškesnio pavidalo. Aiškesnio portreto neįmanoma susidaryti net ir apie iškiliausias moterų judėjimo dalyves, kaip M. Galdikiene, Stefaniją Paliulytę-Ladygiene, O. Mašiotienę ar Vincentą Lozoraitienę. Be kitoje literatūroje nagrinėjamų asmenybių, autorė turbūt daugiausiai dėmesio atkreipia į L. Purėnienės asmenybę. Šis ypatingas koncentravimasis į politinę moterų veiklą apeinant joms išskylančius pasaulėžiūrinius, kultūrinius klausimus, turbūt ir leidžia šią istoriją pavadinti tradicine politine moterų judėjimo istorija. Kita moterų veikla socialinėje, kultūros srityje daugiausiai liko aptarta tik iš institucinės organizacinės pusės, beveik visiškai neatskleidžiant vidinio veiklesnių moterų pasaulio, jų pasaulėžiūros. Tiesa, galima būtų sutikti, kad detaliau pristatyti lietuvių visuomenės moteris, ypač pačioje amžiaus pradžioje, trūktų šaltinių, bet galima pastebėti, kad šie klausimai autorės nedomina net kai šaltinių pagausėja, pavyzdžiui, kai moterys nepriklausomoje Lietuvoje turėjo savo spaudą.

Kartais knygoje galima pasigesti detalesnės šaltinių analizės ar tiesiog komentaro. Pavyzdžiui, autorė perpasakoja 1918 m. lapkričio 27 d. iš Maskvos į Vilnių persikėlusios Lietuvos moterų laisvės sąjungos susirinkimo protokolą: „Mašiotienė pranešė, kad šis susirinkimas – tai ne tik bendros moterų veiklos pradžia, bet ir

aktyvus įsitraukimas į valstybės ir kultūros darbą“ (p. 83). Taigi perteikti žodžiai, kurie iš dalies žymėjo moterų norus, bet iš tiesų buvo tik tuščios (nors gal toms moterims ir svarbios) deklaracijos. Ir nors O. Mašiotienei, kaip ryškėja iš *Lietuvos moterų tarybos* dokumentų bei iš V. Jurėnienės knygos puslapių, ypač rūpėjo būti bendros moterų veiklos priekyje, ji nesugebėjo suvienyti aplink save intelektualių, nesugebėjo išvystyti platesnės veiklos ir greitai Lietuvos moterų laisvės sąjunga nustojo veiklumo. Kiek ta „bendros veiklos pradžia“ buvo deklaratyvi, rodo ir tolesnis V. Jurėnienės pasakojimas, jog *Lietuvos moterų laisvės sąjunga* neprisidėjo prie LKMD rengto atsišaukimo Lietuvos Valstybės tarybai – taigi nepastiprino savo balsais katalikių moterų reikalavimo, kad ir moterys būtų atstovaujamos Valstybės taryboje.

Knygoje liko nevisiškai pagrįstų autorės teiginių, pavyzdžiui, kad „Valstybės Tarybos pozicija moterų atžvilgiu keitėsi ne tik dėl pirmosios damos vietos ir įtakos prezidentui, bet ir dėl pačios visuomenės spaudimo. 1919 m. jau neliko visuomenės pasipriešinimo ar abejingumo moterų teisių klausimui. Tokį pokytį sąlygojo ir partijų pozicijos, ir pakilęs visuomenės išprusimo lygis“ (p. 91). Vis dėlto būtų keista, jei visuomenės išprusimo lygis bei požiūris į moteris politikės taip greitai – per vienerius metus – pasikeistų. Juo labiau, kad tolesnėje moterų judėjimo analizėje pati autorė nurodo daugybę pavyzdžių, kaip vyrai priešinosi moterų atėjimui į politiką (p. 130). Taigi galima būtų pasakyti, kad vyriškoji visuomenė dar ilgai liko abejinga moterų teisių klausimui.

Pirmajame etape, iki moterų rinkimo teisės pripažinimo, anot autorės, aktyviausiai pasireiškė katalikiškoji moterų judėjimo srovė. Su tuo turbūt galima sutikti, nors vis dėlto abejotinai skamba pastebėjimas, jog „šiuo laikotarpiu dauguma inteligenčių buvo LKMD narės“ (p. 92). Aišku, viskas priklauso nuo to, kaip yra apibrėžiama inteligentė. Ar inteligentė vadinama ta, kuri tik baigė gimnaziją, ar ta, kuri dirba „švarų“ darbą, ar ta, kuri sugebėjo šiek tiek paragauti studijų ar aktyviai įsitraukti į kultūrinę veiklą, o gal tik ta, kuri sugebėjo ištekėti už turtingo vyro. Tarp pagrindinių 1919 m. LKMD kongreso kalbėtojų ir organizatorių žymių inteligenčių moterų vos viena kita, daugelis jų tik pradedančios savo kaip inteligentės kelią. S. Paliulytė, kongreso pirmininkė, buvo dar aštuoniolikmetė, be to, tuo metu tik baigusi gimnaziją, dar net nepradėjusi studijų. Prancišką Pikčilingienę, tuo metu daugiausiai dirbusią LKMD naudai, irgi tik sunkiai galima pavadinti inteligente. Ji buvo dar labai jauna – tik dvidešimt penkerių ir jau pirmininkavo LKMD, bet dar nebuvo aukštesnių studijų ragavusi. Tiesa, tų metų konferencijoje į pirmininkes buvo išrinkta ir M. Galdikienė – vėliau ilgametė LKMD pirmininkė. Ji jau buvo baigusi pedagogines studijas ir dirbo mokytoja, be to, buvo šiek tiek „brandesnio“ amžiaus, tai yra 28 metų. Tai beveik visos pagrindinės būsimosios stiprios ir žinomos inteligentės, bet tuo metu tik pačioje savo „karjeros“ pradžioje, mažai dar kam žinomos, palyginus su jau tuo metu išgarsėjusiomis „pasaulietinio“ sparno inteligentėmis, tokiomis kaip G. Petkevičaitė, F. Bortkevičienė, S. Čiurlionienė, O. Mašiotienė, Ona Puidienė ir t. t.

Viena įdomiausių ir geriausiai parašyta yra trečioji knygos dalis, kurioje aptariama moterų veikla „parlamentinės Lietuvos politiniame ir visuomeniniame gyvenime“. Čia autorė kruopščiai surinkusi žinias. Ji išsiaiškino, kiek į seimą kandidatavo vyrų ir kiek moterų, kiek kuriame seime dirbo moterų ir kaip aktyviai jos tenai dalyvavo. Dalį šių statistinių duomenų autorė vaizdžiai iliustravo knygos pabaigoje pateiktuose prieduose. Autorė detalai aptarė moterų darbą tiek Steigiamajame Seime, tiek ir tolesniuose seimuose. Būtent šioje vietoje kalbant apie moterų veiklą seimuose autorė ir aiškiausiai nužymėjo katalikių moterų veiklos gaires. Katalikės, kurių visuose seimuose buvo daugiausia, ypač aktyviai pasireiškė nagrinėjant švietimo, doros ir moralės klausimus. Taip pat jos pasisakė už socialinės apsaugos stiprinimą: motinoms vaiko auginimo atostogų prailginimą, didesnių lėšų prieglaudoms skyrimą (p. 114). Kartu su L. Purėnienė, M. Galdikiene pasisakė „už neapmokestinamo pragyvenimo minimo padidinimą, vargingiausių asmenų atleidimą nuo mokesčių“ (p. 114). Taip pat autorė daug dėmesio skyrė ir rinkimų į savivaldybes sąlygoms aptarti bei moterų dalyvavimui juose.

Šioje dalyje daugiausiai klausimų kilo dėl skyrelio apie moterų draugijų veiklą 1920–1926 metais. Turbūt sudėtinga detaliau aptarti įvairialypę moterų veiklą, tiek idėjinius, tiek ir organizacinius niuansus tik trylikoje puslapių, todėl neišvengiamai pasakojime atsirado tam tikrų spragų. Pavyzdžiui, kalbėdama apie LKMD V. Jurėnienė pažymi, kad nuo 1923 iki 1926 m. buvo įkurti 46 skyriai (pamirštama paminėti, kad taip pat vien per 1926 m. buvo įkurti 37 skyriai). Žinoma, svarbu žinoti, kiek naujų skyrių įsikūrė, kuriose vietovėse moteris išgirdavo LKMD vardą ir pratinosi veikti organizuotai. Bet taip pat reiktų paminėti, kad po kurio laiko dalis skyrių apmirdavo ir nustodavo veikti. Taip pat galima ginčytis dėl autorės pastebėjimo, jog „nutrauktas vyriausybės finansavimas [1926 m.] LKMD didelės žalos nepadarė, nes ją rėmė ir palaikė dalis visuomenės“ (p. 136). Nes kaip vėliau ir pati autorė pastebi, „1928–1931 m. katalikiškąjį moterų judėjimą ištiko finansinė krizė, nes trūkstant lėšų, LKMD turėjo skolų“ (p. 163). Šią tarsi šiek tiek vėliau prasidėjusią krizę, manyčiau, vis dėlto galima sieti su vyriausybės šelpimo draugijos mokykloms sustabdymu. Mat LKMD, netekusi vyriausybės paramos savo mokykloms, iš principo pateko į labai keblią situaciją: mokyklų išlaikymas labai daug kainavo, o naujų kreditų organizacija negalėjo gauti, be to, reikėjo mokėti senas skolas. Metams bėgant situacija vis labiau komplikavosi, nepadėdavo net narių apdėjimas specialiu, nors ir mažu, mokesčiu. Kad padėtis buvo sudėtinga, rodo ir tai, kad Karmėlavos mergaičių mokyklos statyboms pabaigti Pr. Pikčilingienė turėjo važiuoti rinkti pinigų į Ameriką.

Autorė, aptardama moterų veiklą iki 1926 metų, keliais žodžiais pamini ir Lietuvos moterų kultūros draugiją. Ji nurodė, kad pagrindinis draugijos tikslas

„parengti mergaites ir moteris ūkinei veiklai, kelti jų išsilavinimą ir dorą“ (p. 138). Bet, mano manymu, autorė pamiršo pastebėti gana svarbų dalyką, kad tai nebuvo šiaip sau pasaulietinė draugija, iš esmės tai buvo slapta moterų vienuolija, dar kitaip vadinta Švč. Jėzaus Širdies Tarnaičių seserų nevieša kongregacija. Iš įpročio dar carinės Rusijos laikais kurti slaptas vienuolijas ji buvo įkurta kaip slapta vienuolija, bet nepaisant slaptumo, visi žinojo, kad tos draugijos narės iš tikro yra vienuolės.

Autorė nepamiršo aptarti ir organizuotų moterų, veikusių „atsiimtame“ Klaipėdos krašte bei „užimtame“ Vilniaus krašte. Kalbant apie lietuves vilnietes įdomus pats paskutinis šio skyriaus sakiny: „jos parodė didelį sąmoningumą, keldamos pirmiausia ne moterų judėjimo problemas, o Vilniaus gražinimo Lietuvai klausimą“ (p. 150). Mano nuomone, šis sakiny tinka ne tik Vilniaus moterims, kurioms tautiškas buvo svarbesnis už moterų emancipacijos problemas, bet apskritai visam moterų judėjimui Lietuvoje. Nes tiek carinės Rusijos laikais, tiek ir nepriklausomoje Lietuvoje moterys nors kartais ir papriekaištaudavo tautos vadams dėl moterų teisių nepaisymo, vis dėlto nenorėjo konfliktuoti su „sava“ valdžia, o atsižvelgdamos į tautinius interesus geriau dirbo bendram valstybės labui.

Autorė knygoje ne visada pakankamai argumentuoja savo nuomonę įvairiais su LKMD susijusiais klausimais. Nežinia, kodėl autorė nurodo, kad trečiojo dešimtmečio antroje pusėje vyko bendras katalikiškųjų organizacijų ir profesinių sąjungų silpnėjimas (p. 159). Tiesa, ji nurodė, kad vyriausybė įvedė įvairius suvaržymus organizacijoms, apsunkino draugijų veikimą, bet tai dar nereiškė, kad pačios organizacijos dėl to labai nusilpo. Neaišku, kodėl draugijai priklaususių narių amžiaus apribojimas lėmė, jog „LKMD veikla darėsi pasyvesnė ir daugiau krypo į kultūros bei švietimo sritis. Rūpinimąsi moterų reikalais ji perleido kitoms moterų organizacijoms“ (p. 159). Ir nors reikia sutikti, kad daugiausiai draugija po perversmo pasireiškė būtent kultūros, švietimo srityje, reikia pastebėti, kad draugija įvairiai rūpinosi ir „moterų reikalais“, šviesdama moteris sveikatos klausimais, steigdama sveikatos centrus bei ypač kreipdama dėmesį į socialinę rūpybą. Be to, draugija kartais aiškiai pareiškė savo nepasitenkinimą dėl vis labiau varžomų moterų teisių. Taip pat neaišku, ką V. Jurėnienė turi omeny, sakydama, kad 1928 m. LKMD kongresas buvo „paskutinis kaimo moterų dalyvavimas kongrese“ (p. 162). Tarsi kituose LKMD kongresuose nebūtų buvę kaimo moterų. Juk patys kongresai buvo organizuojami taip, kad juose būtų atstovaujama kuo daugiau LKMD skyrių. Pagal dydį skyriai turėjo siųsti savo atstoves į kongresą. Daugumai skyrių buvo bažnytkaimiuose, todėl aišku, kad jiems atstovavo moterys iš kaimo. Be to, daug skyrių skundėsi inteligenčių trūkumu, archyvuose kartais akivaizdus pirmininkių mažaraštingumas, todėl galima manyti, kad skyriams atstovavo paprastos kaimietės moterys. Autorė taip pat pastebėjo, kad tame pačiame 1928 m. kongrese analizuojant draugijos veiklą nurodyta, kad šioje veikloje mažai dalyvauja inteligenčių. Tai autorė

susiejo su tuo metu atsikūrusia Lietuvos moterų sąjunga, kuri, anot jos, ir patraukusi moterų elitą (p. 162). Bet atidžiau tyrinėjant tiek LKMD spaudą, tiek ir archyvinius dokumentus, raportus iš skyrių, galima pastebėti, jog kaip raudona gija eina vienas ir tas pats skundas – skyriams trūksta inteligenčių. Tiesa, inteligenčių stoka dar aiškiau pasireiškė po perversmo, kai žmonos dalyvavimas katalikių moterų draugijoje galėjo užtraukti nemalonę vyrui valdininkui, bet jau ir iki tol tai buvo problema.

Anot V. Jurėnienės, 1928 metais LKMD turėjo 20 000 narių ir 217 skyrių. Tačiau V. Jurėnienė taip pat pastebi, jog „didžiąją organizacijos narių dalį paprastai sudarė formaliai įrašytos kaimo moterys“ (p. 163). Deja, lieka neaišku, kokiais šaltiniais remdamasi autorė padarė tokią griežtą išvadą. Turbūt reiktų sutikti, kad dalis moterų aktyviai nedalyvavo organizacijos skyrių gyvenime, buvo daug parapijų, kur ir pačių skyrių veikla nebuvo aktyvi, todėl teisinga manyti, kad reali draugijos įtaka buvo mažesnė, nei nurodyti 20 000. Bet pasakyti, kad daugiau nei pusė moterų tebuvo tik „ant popieriaus“, būtų labai sunku, nes netgi jei skyrius kvietė tik keturis susirinkimus per metus, ir nors ne iš visų narių sugebėdavo surinkti nario mokesį (1 Lt), bet reikia manyti, kad toms moterims, kurios apsilankydavo keliuose joms skirtuose susirinkimuose, tai padarydavo didelę įtaką, ir tai nebuvęs vien formalumas. Kunigų įtaka draugijai irgi nėra adekvačiai atskleista. Pavyzdžiui, autorė pastebi, kad nuo 1931 m. buvo specialiai kreipiamasi į kunigus, prašyta pagalbos įkuriant naujus skyrius (p. 163), bet pamiršta pastebėti, kad jau tuo metu katalikių moterų draugija buvo sudėtinė *Katalikų veikimo centro* ir apskritai katalikiškosios akcijos dalis.

Taip pat informaciją, pateiktą LKMD laikraštyje „Moteris“, reiktų visų pirma vertinti kaip diskursą, mat šis laikraštis dažnai sugebėjo būti pakankamai kritiškas įvairiais organizaciniais ir visuomenės santykių klausimais. Jame buvo dažnai pastebima, jog tuometinė visuomenė neskiria pakankamai dėmesio socialiniams ir moraliniams klausimams, jog trūksta provincijos moterims prieinamų žinių, informacijos. Būtent daugiausiai per kritiką „Moteris“ stengdavosi pataisyti lietuvių moterų padėtį. Manau, kad panašiam kontekste reiktų perskaityti ir autorės pateiktą citatą iš 1935 m. „Moters“: „LKMD skyriuose tėra susispietusios vyresnio amžiaus moterys ir jų visas veikimas – keli susirinkimai per metus“ (p. 166). Ir nors tiesa, kad senstant draugijos narėms, draugija narių amžiumi per dešimt metų paseno, bet atkreiptinas dėmesys, kad tos moterys dar nebuvo beviltiškos bobutės – 1939 m. draugijos pateikta statistika parodė, jog maždaug pusė narių buvo jaunesnės nei 45 metų amžiaus². Taip pat šioje citatoje pateikta kritika turėjo būti tarsi paraginimas neveikliems skyriams ne tik padaryti keletą susirinkimų, bet stengtis nuveikti ir šią praktišką – bet tai negali būti įrodymas, kad tokių neveiklių skyrių buvo dauguma.

² 1939 sausio LKMD ataskaita, LCVIA, f. 567, ap. 1, b. 112, l. 17.

Pateikdama *Lietuvos moterų tarybos* (LMT) darbą, dažnai V. Jurėnienė tik perpasakoja turėtus šaltinius. Taip, pavyzdžiui, jokių komentarų neakcentuojama, jog įkurtosios LMT įvairios sekcijos (p. 167) buvo tiesiog kopija sekcijų, jau egzistavusių Tarptautinėje moterų taryboje. Be to, turint omeny, jog narių į LMT įėjo ne tiek jau ir daug, be to, tos pačios deleguotosios narės buvo pagrindinės darbuotojos ir savosiose draugijose, tai reta kuri moterų galėjo daugiau dėmesio skirti darbui Moterų tarybos iš viršaus sukurtose sekcijose. Taip jau nuo pat pradžių kai kurios narės nematė tikslo sunkiai dirbti organizacijoje ir dėl to daugelyje V. Jurėnienės paminėtų sekcijų darbas nevyko. Taip pat, mano manymu, autorė suklydo nurodydama, jog paraginimas įkurti Lietuvos Moterų Tarybą atėjo iš tuo metu Lietuvoje viešėjusios Tarptautinės moterų tarybos sekretorės Sonite van Eeghen (p. 166). Labiau tikėtina, kad tai bus buvusi Louise C. A. van Eeghen, rašiusi apie Tarptautinę moterų tarybą spaudoje.

Įdomus yra knygos skyrius „Moterų veikla savivaldybėse“, pasakojantis apie moterų galimybes dalyvauti savivaldybių rinkimuose bei ką nors ten nuveikti autoritarinio režimo metais. V. Jurėnienė pastebi, kad po perversmo buvo sugriežtinti savivaldybių rinkimų įstatymai. Pavyzdžiui, anot jos, „moterys, turėjusios teisę rinkti savivaldybių tarybas, sudarė tik 1/3 visų rinkėjų“. Labai įdomus yra jos pastebėjimas, jog įvairiausiuose regionuose moterų, dalyvaujančių savivaldybės rinkimuose, skaičius galėjo skirtis: pavyzdžiui, Telšiuose moterys sudarė 39% rinkėjų, tuo tarpu Kaune tik 24% (p. 175). Tai daugiausiai priklausė nuo moterų ekonominio pajėgumo – ar jos valdė turtą ar ne, kas kartu priklausė ir nuo vyrų pažiūros į moterų savarankiškumą. Autorė pateikia ir įdomų pasakojimą apie tai, kaip moterys stengėsi dalyvauti IV seimo rinkimuose, norėjo būti išrinktos, kas deja, joms nevisiškai pasisekė. Tik čia dar būtų buvusi įdomi autorės nuomonė apie Onos Beleckienės atsiminimus, kur ji užsimena, jog jai buvo siūlyti savo kandidatūrą į ketvirtus Seimo rinkimus, bet ji dėl savo katalikiškos orientacijos atsisakiusi, mat nenorėjo dalyvauti autoritarinio seimo darbe³.

Atlikusi didžiulį šaltinių kaupimo ir sintetavimo darbą autorė daro atitinkamas išvadas. Ji pastebi, jog lietuviškos moterys visų pirma akcentavo švietimo klausimus ir užsiėmė labdaringu veikimu – taigi visų pirma kėlė panašius uždavinius kaip ir moterų judėjimai Europoje. Šiek tiek įtariau galima vertinti pastebėjimą, jog „tautinio ir moterų judėjimų susiliejęs“ yra regioninis bruožas, būdingas Lietuvai, Lenkijai, Latvijai, Suomijai, Estijai. Tuo verčiau abejoti tai, kad autorė priskiria šiam bruožui beveik visas kaip lietuvių kaimynės nagrinėtas tautas. Šias tautas, be kaimynystės, su lietuviais siejo dar ir kitas bruožas – savojo valstybingumo neturėjimas. Nepriskirtas liko tik Rusijos moterų judėjimas, o kaip žinoma, Rusija buvo tuo metu didžiulė

³ O. G a i g a l a i t ė - B e l e c k i e n ė, Neužmirštami metai, *Naujasis Lankas*, 2004, p. 38.

imperija. Tuo tarpu, pasižvalgius šiek tiek plačiau po Europą, atrasime ir daugiau moterų judėjimų, itin glaudžiai kooperavusių su tautiniais judėjimais, pavyzdžiui, Ukraina, Airija. Pasižvalgius dar plačiau atrasime, kad moterų judėjimas ėjo ranka rankon su tautiniu išsivadavimo judėjimu Turkijoje, Egipte – taigi susidaro įspūdis, kad tai turėjo kažką bendra ne su Baltijos jūros regionu, o greičiau su panašia tautinės padėties situacija. Iš kitos pusės, jeigu pažvelgsime į moterų judėjimus net jau seniai savo valstybingumą įteisinusiose valstybėse: Anglijoje, Vokietijoje – tai pamatysime, kad ir čia prasidėjus Pirmajam pasauliniui karui, jų valstybiniais ir kartu tautiniams interesams staiga atsidūrus pavojuje, daugelis prieš tai buvusių griežtų sufražisčių laikinai atsisakė savo reikalavimų ir prisidėjo prie bendro darbo valstybės naudai. Taigi dėl tautinių interesų moterų judėjimai dažnai buvo linkę kooperotis su tautinėmis valstybėmis ir čia turbūt lietuvių moterų judėjimas buvo ne išimtis, bet taisyklė.

Nepaisant čia mano kaip skaitytojos išsakytų pageidavimų, reikia pastebėti, kad ši knyga, pasakojanti apie pirmąją moterų judėjimo bangą Lietuvoje, tai pirmasis bandymas susisteminti per įvairias įstaigas išsimėčiusius šaltinius, pasakojimus, laikraščių ištraukas, pasakojančius apie lietuvių moterų veiklą. Autorė nuodugniai tyrinėja moterų politines aspiracijas, jų sėkmes ir nesėkmes šioje srityje. Ši knyga aiškiai parodo aktyvią moterį nepriklausomos Lietuvos kūrimo procese. Dar daugiau, ši knyga tiesiog gražina moterį į Lietuvos istoriją, kur dažnai jai pritrūksta vietos.

Indrė K a r č i a u s k a i t ė

Liudas T r u s k a. **Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo Lietuvoje raida.** Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005, 321 p.

Nuo paskutinio Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Aleksandro įvykdyto žydų išvairymo ir grąžinimo į Lietuvą nusistovėjo daugmaž pastovūs viena greta kitos gyvenančių dviejų skirtingų rasių, tautų, religijų, kultūrų ir tradicijų – lietuvių ir žydų – tarpusavio santykiai. Abi tautos dalyvavo krašto gamyboje, nors ir skirtingose jos ekonomikos srityse, dalijosi sukurtais produktais, kartu kentė valstybės ir gamtos negandas. Tarpusavyje glaudžiau nebendravo, bet ir nekariavo. Padėtis ėmė keistis tik Europoje, taip pat ir tarp Rusijos pavergtų tautų, kilus tautiniams sąjūdžiams. Tada lietuviai ir žydai ėmė priešintis rusų carizmo nacionalistinei pavergtų tautų savitumo naikinimo, jų asimiliavimo ir pavergimo stiprinimo politikai, o kilus darbininkų ir revoliuciniam judėjimui, Lietuvos žydai iš esmės iškėlė to judėjimo gairelę, patraukdami paskui save čia gyvenusius kitų tautų darbininkus ir kitus gyventojų sluoksnius. Kaip tik nuo situacijos pasikeitimo XIX a. pabaigoje profesorius, habil.

dr. Liudas Truska pradeda savo knygoje „Lietuviai ir žydai“ analizuoti lietuvių ir žydų santykius. Iš esmės knygos autoriaus tikslas yra atskleisti priežastis ir aplinkybes, kurios nulėmė tai, kad kai kurie lietuviai dalyvavo žydų holokauste 1941–1944 hitlerinės okupacijos metais.

L. Truskos veikalas tarsi apibendrina visus pastaruosiu metu labai pagausėjusius spausdintus darbus ir ilgas šnekas dažnose konferencijose apie lietuvių ir žydų santykius XIX a. pabaigoje – XX a. pirmaisiais dešimtmečiais. Autorius, pasinaudodamas turtingais istoriniais archyviniais, spaudos ir kitais šaltiniais, siekė atskleisti istorinę tiesą, kad pagaliau galėtume baigti atsiprašinėti, žemintis ir jaustis kalti už tai, su kuo mes, naujoji Lietuvos gyventojų karta, neturėjome nieko bendro. Pagaliau siekta sulaikyti pastangas pasirodyti labai aktyviais žydų gelbėtojais ir už tuos „nuopelnus“ rinkti Lietuvos vyriausybinis bei Izraelio visuomeninius bei vyriausybinis apdovanojimus, kad, gink, Dieve, neatsirastų daugiau lietuvių apdovantųjų teisuolių, negu liko Lietuvoje nesunaikintų žydų tautybės gyventojų genocido vykdymo metais, ypač, kad išliko gyvi beveik vien tie Lietuvos žydai, kurie suspėjo Vokietijos–SSRS karo pradžioje pasitraukti į Rusijos gilumą.

Knygos „Lietuviai ir žydai“ autorius, pagrindinį dėmesį savo tyrinėjimuose skirdamas lietuviams, o ne žydams, nes, matyt, jam mažiau buvo prieinami šaltiniai žydų kalba, pagrindinį dėmesį atkreipia į tai, kaip galėjo atsitikti, kad iš esmės esant kur kas glaudesniems, palyginus su kitomis Vakarų Europos šalimis, lietuvių ir žydų santykiams valstybinėje ir visuomeninėje plotmėje, Lietuvos Respublikoje žydams turint kultūrinę autonomiją, atsirado ir XX a. 4-tą dešimtmetį taip staigiai sustiprėjo antisemitizmas.

L. Truska, iš esmės analizuodamas lietuviškas antisemitizmo priežastis ir pirmiausia jų ieškodamas ekonominiuose socialiniuose santykiuose, mano nuomone, savo veikale nepakankamai skyrė dėmesio tarptautiniam antisemitizmo ir rasizmo apibūdinimui, jo stiprėjimo ne tik Vakarų Europos valstybėse, bet ir pasaulyje priežastims išaiškinti, taip pat jo ideologinei pasaulėžiūrinei įtakai Lietuvoje atskleisti. O pasaulėžiūriniai dalykai svarbesni buvo jaunajai, jau Nepriklausomos Lietuvos sąlygomis subrendusiai kartai.

Atsimenu, kaip vos mano gimtojo miestelio – Linkuvos – žydas Frankas žaliai nusidažė palyginti ilgą savo sklypo tvorą, dar nespėjęs nudžiūti dažams, jau rytojaus dieną juodu degutu buvo iškeverzotas užrašas: „Nepirk pas žydą. Mušk žydą“. Ir tuo pat metu ant Kultūros namais paversto Magazino frontono, ten, kur turėjo būti koks nors Lietuvos valstybės simbolis, atsirado taip pat degutu išpieštas hakenkroikas. O po kurio laiko į gimnazijos raštinę atvykę Lietuvos saugumo ir policijos darbuotojai kartu su gimnazijos vadovais tardė vyresniųjų klasių moksleivius. Vieni išeidavo verkdami, kiti atvirai šaipydami. Lietuvą okupavus sovietinei Rusijai tie jaunuoliai sudarė Aktyvistų fronto organizaciją, o užėjus vokiečiams, jau antrąją

karo dieną kai kurie iš jų sušaudė Leibos Kano šeimą ir kitas iš miestelio bėgančias turtingesniųjų žydų šeimas. Nėgana to, sušaudė net batsiuvi perkrikštą Maliauską ir jo vyresnįjį sūnų, apkaltinę jį draugavus su miestelio žydukais. Ir privertė sušaudyti antrąjį Maliausko sūnų, kuris priklausė ir toliau norėjo priklausyti „baltaraišiams“. Tai tik mano ankstyvos jaunystės atsiminimų žiupsnelis, tačiau jis taiklus. Žydų holokausto idėjos plito Lietuvoje kaip rasistinės teorijos iš kaimyninių fašistinių šalių, ir tai ideologinei nuostatai reikia skirti daugiau dėmesio, ypač dabar. Nėgalima, žinoma, nepamėgti ir L. Truskos analizuotų ekonominių ir politinių grynai lietuviškų aplinkybių, kurioms įtaką taip pat darė tarptautinis antisemitizmas.

Taigi kokias problemas išanalizavo knygos autorius? Jis nuosekliai atskleidė lietuvių ir žydų santykių situaciją, atsiradusią lietuvių tautinio atgimimo metu XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, esminį dėmesį skirdamas lietuviams ir žydams kaip verslo konkurentams, bet kartu atkreipdamas dėmesį ir į tai, kad lietuvių antisemitizmas buvo silpnėsnis, nes jų neslėgė iš praeities paveldėta antisemitizmo tradicija, lietuviai kaimiečiai nesiveržė į miestus, greta to lietuviai inteligentai simpatizavo socializmui ir liberalizmui, ideologinėms srovėms, kurios silpniausiai pasidavė antisemitizmui. Ryškiausi lietuvių ir žydų inteligentijos atstovai siekė glaudesnio abipusio bendradarbiavimo. Net praktiškai to siekta per masonų ložes.

Susikūrus nepriklausomai Lietuvai ankstesnieji siekiai iš dalies buvo įgyvendinti: žydai Lietuvos valstybėje gavo plačią kultūrinę autonomiją. 1919–1926 metų laikotarpi L. Truska vadina „Aukso amžiumi“. Žydai pritarė Lietuvos valstybingumo idėjai, jie dalyvavo valstybės kūrimo darbe krašto viduje ir užsienyje, savo kapitalais ir pastangomis gauti tarptautines paskolas prisidėjo prie krašto ekonomikos atkūrimo. Tačiau autorius pastebi, kad jau tuo pat metu daugelis Lietuvos vyriausybės įstatymų ir kitų priemonių, ypač nuo 1924 m., kai iš esmės nebeliko žydų autonomijos, netenkino žydų. Žydų padėties išimtinumas kitų tautų atžvilgiu netenkino taip pat dalies lietuvių. Tuo metu pradėjo ryškėti pirmieji antisemitizmo bruožai.

L. Truska žydams skyrė vos keliolika puslapių, juose nurodė žydų skaičių ir jų socialinę sudėtį, integravimąsi į Lietuvos gyvenimą, tačiau perdėm mažai dėmesio skyrė žydų santykiams ir jų požiūriui į lietuvius. Nors pagal knygos pavadinimą reikėjo jiems skirti bent jau tiek vietos, kiek skirta lietuvių ir Lietuvos valstybės nuostatai bei krašto vyriausybės konkretiems darbams žydų tautos atžvilgiu. L. Truska neatskleidė ir specialiai atskirame skyriuje neanalizavo jų partijų, organizacijų, įvairių gyventojų sluoksnių santykio su Lietuvos valstybe ir lietuviais, nors iš dalies tai šiek tiek atskleista skyriuose, kuriuose kalbama apie lietuvių požiūrį į žydus.

Pagrindinis dėmesys knygoje skiriamas antisemitizmo stiprėjimui Lietuvoje XX a. 4-ame dešimtmetyje. Smulkiai aprašomos antisemitizmo stiprėjimo priežastys, joms priskiriama, kaip ir Vakarų Europoje, pasaulinė ekonominė krizė, kuri L. Truskos

nuomone, Lietuvoje buvo gilesnė negu kitose šalyse. Su tuo visiškai sutikti turbūt negalima. Lietuvoje krizė nebuvo tokia „klasikinė“ kaip JAV ar kitose išvystyto kapitalo šalyse, bet kad ji turėjo šiek tiek tokios įtakos, tiksliau, kad sustiprėjęs antisemitizmas pasiekė ir Lietuvą, pripažinti reikia. Be to, reikia pastebėti, kad tuo metu, kai krizę Lietuvoje ekonominėmis spaudimo priemonėmis dirbtinai gilino į valdžią Vokietijoje atėjęs A. Hitleris, kai 1933–1935 m. buvo mažinamas ir pagaliau visai uždraustas Lietuvos žemės ūkio produktų importas į Vokietiją dėl Lietuvos vyriausybės pasipriešinimo atvirai hitlerinių revanšistinių organizacijų agitacijai ir veiklai Klaipėdos krašte, antisemitinės idėjos, šalies valdymo metodai, lietuvių, ypač jaunimo organizacijose propagotos nacionalistinės idėjos buvo nukopijuotos kaip tik nuo hitlerinės Vokietijos propagandos ir praktikos.

Kita antisemitizmo stiprėjimo priežastimi XX a. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje knygos autorius laiko sustiprėjusį kaimiečių kėlimąsi į miestus, nes baigėsi žemės reforma, daugėjo lietuvių inteligentų, sumažėjo emigracija ir pan. Jis pažymėjo, kad 1938 m. Lietuvai priėmus Lenkijos ultimatumą, susilpnėjęs antilenkiškajam lietuvių nacionalizmui, žydai tapo svarbiausiu lietuviškojo nacionalizmo vidaus priešu. Greta to, lietuviškojo antisemitizmo ypatumams Lietuvoje autorius priskiria kai kurių politinių partijų, taip pat krikščionių demokratų ir tautininkų pastangas formuoti neigiamą žydo įvaizdį. Jis plačiai aptaria įvairių gyventojų sluoksnių santykių su žydais, prekybininkų ir pramonininkų siekį sumažinti žydų įtaką krašto gamyboje, antižydiškų išsišokimų priežastis tarp studentijos ir moksleivių, tarp kaimo gyventojų įsigalėjusį religiniais vaizdiniais ir prietarais grįstą priešiškusumą žydams, net ir nereikšmingus antižydiškus ekscesus Žemaitijoje, nors Lietuvoje žydų pogromų, tikrąja šio žodžio prasme, nebuvo.

Knygos pabaigoje išaiškinti lietuvių ir žydų santykiai SSRS pirmosios Lietuvos okupacijos laikotarpiu, kurį L. Truska vertina mūsų publicistikoje jau įsivyravusia tendencija – krize tuose santykiuose. Ją nulėmė tai, kad daug žydų buvo tarp darbininkų, jie sudarė maždaug 1/3 Lietuvos komunistų partijos narių, o pirmosios sovietinės okupacijos metais aktyviai ėjo į valdžios struktūras, stoji į komjaunimą ir partiją. Žodžiu, aktyviai rėmė bolševikinę valdžią ir jos krašte vykdomą sovietizaciją. Knygos autorius nesmerkia ir neteisina žydų už jų veiklą sovietinės okupacijos metais, net pažymi, kad jokia oficiali žydų institucija nepadarė jokio antivalstybinio, antilietuviško ar prosovietinio pareiškimo. L. Truska akcentuoja, kad antisemitinio pobūdžio lietuvių literatūroje mėgstama spekuliuoti Lietuvos komunistų partijos – svarbiausios pirmosios sovietinės okupacijos atramos – žydiškumu, tačiau toks tvirtinimas yra perdėtas. Paremdamas savo teiginį L. Truska pažymi, kad 1940–1941 m. Lietuvos žydai turėjo tokias pat teises kaip ir kiti gyventojai, jie galėjo dalyvauti politiniame-socialiniame gyvenime, dirbti valdžios įstaigose, kad sovietų valdžia slopino visus antisemitizmo apraiškas ir dėl to žydai pasijuto lygia-

teisiais piliečiais, nors jie taip pat neišvengė jų kapitalų ir turto nacionalizacijos, judėjų tikėjimo persekiojimo, pagaliau areštų ir trėmimų. Žydų lojalumą sovietinei okupacijai, autoriaus nuomone, nulėmė tai, kad ir priešiška nusiteikę sovietinės santvarkos atžvilgiu žydai suprato, jog Sovietų Sąjunga yra vienintelė alternatyva hitlerinei Vokietijai. Ir tai lėmė jų aktyvumą pirmuoju sovietmečiu, pastangas trauktis nuo vokiečių okupacijos į Sovietų Sąjungą, nors dėl spartaus Vokietijos karinio veržimosi (Lietuva buvo okupuota per pirmąsias penkias SSRS–Vokietijos karo dienas) jų pasitraukti į Rusiją suspėjo vos 5 procentai.

L. Truska savo veikale negina lietuvių antižydiškos veiklos 1941–1944 m. Jis teigia, kad jie dalyvavo antižydiškose akcijose ne tik įvedus vokiečiams savo okupacinę administraciją, bet dar iki jos.

Tai galėčiau patvirtinti, nes buvau tų įvykių liudininkė, mačiau varomus šaudyti žydus ne tik savo gimtinėje Linkuvoje, bet ir Lygumuose, o iš artimųjų lūpų girdėjau apie žydų žudynes Kriukuose, Pašvitinyje, Žagarėje bei kituose Šiaulių apskrities miesteliuose. Todėl autoriaus išvados, mano nuomone, visiškai pagrįstos faktais ir teisingos, nors kai kuriems lietuvių istorikams, visuomenės ir politikos atstovams jos nepriimtinos. L. Truskos tyrimai žydų ir lietuvių santykių bei kita tematika dažnai yra kritikuojama ir atmetama.

Išvadose teigdamas, kad žydų genocide dalyvavo apie 10 tūkst. lietuvių, L. Truska nurodo, kad žydšaudžiai daugiausia buvo valstiečiai, policininkai ir šauliai. Kelti į pirmą planą valstiečių, bent kiek pamenu gimtinėje vykusius įvykius ir dokumentus, nedrįščiau. Gal vis dėlto pagrindinį vaidmenį atliko sovietinės okupacijos metais organizuotas į Lietuvių aktyvistų frontą kaimo ir miesto jaunimas, dažnai gimnazistai bei studentai, miestelių proletariatas, kuriems vadovavo Lietuvos Respublikos metais buvę policininkai, atsargos karininkai bei kiti valdininkai, t. y. tos visuomeninės grupės, kurias knygos autorius priskiria Lietuvos ypatumams. Pacituosiu: „Holokaustas Lietuvoje turėjo ypatumų. Jo išskirtinumą Europos kontekste sudaro šie momentai: 1) lietuviškųjų institucijų – 1940 m. pabaigoje Berlyne iš įvairių ideologinių-politinių jėgų sudaryto Lietuvių aktyvistų fronto, 1941 m. vasarą Kaune šešias savaites gyvavusios Laikinosios vyriausybės, per visus karo metus veikusiųjų lietuviškųjų vietinės valdžios įstaigų, policijos, iš lietuvių sudarytų karinių formuočių – tiesioginis ar netiesioginis prisidėjimas prie žudynių; 2) dėl eilės priežasčių, kurių svarbiausioji buvo 1940–1941 m. sovietinė okupacija, didesnis pagrindinių šalies gyventojų – lietuvių priešiškus žydams; 3) forsutas, iš esmės be parengiamųjų etapų, jau nuo pirmųjų karo dienų vykęs žydų naikinimas; iki 1941 m. pabaigos buvo sunaikinta trys ketvirtadaliai Lietuvos žydų, kai Europos mastu Holokaustas prasidėjo tik nuo 1942 m. pradžios, po Vansee konferencijos; 4) didžiulis sunaikintų Lietuvos žydų, maždaug 95 proc. visų, skaičius“ (p. 273).

Nauja profesoriaus Liudo Truskos knyga „Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabai-
gos iki 1940 m. birželio“, paremta daugybe dokumentų ir faktų, iš esmės pirmas
toks kruopštus ir didelis veikalas lietuvių istoriografijoje. Iki šiol taip giliai išanalizuo-
tų ir apibendrintų darbų lietuvių ir žydų santykių tematika neturėjome. Galima
ginčytis dėl smulkmenų ar teiginių, tačiau atmesti pagrindinių faktų ir nepritarti jų
giliai analizei negalima. Knyga priverčia permąstyti kai kuriuos iki šiol vyravusius
teiginius ir pergaltoti mūsų tautos istorinę praeitį, ją teisingai suprasti bei įsisąmo-
ninti. Rasinis nacionalizmas negali ir neturi būti tautos savasties gynimo priemonė.

Aldona G a i g a l a i t ė

Ar tik lenkiškos kultūros vertybės?

Dariusz M a t e l s k i. **Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSSR. Próby
restytucji. Archiwa-Księgozbiory-Dzieła sztuki-Pomniki.** Poznań: Inter-Arpress,
2003, 310 s.; Dariusz M a t e l s k i. **Problemy restytucji polskich dóbr kultury
od czasów nowożytnych do współczesnych. Archiwa-księgozbiory-dzieła sztu-
ki-pomniki.** Poznań: Dom wydawniczy Harasimowicz, 2003, 640 s.; Dariusz
M a t e l s k i, **Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga
Narodów (1569–1795).** Poznań, 2005, 160 s.; Dariusz M a t e l s k i. **Grabież i
restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych.**
T. I–II. Kraków: Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, 2006,
1287+160 s.

Lenkijoje jau nuo XVIII a. tradiciškai daug dėmesio buvo skiriama jos kilnoja-
mųjų kultūros vertybių, įvairiomis aplinkybėmis palikusią šalį ir atsidūrusių užsie-
nyje, pačios Lenkijos ar visos jungtinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemes už-
grobusių valstybių sostinėse, likimo tyrimams bei jų apskaitai. Dėl to lenkų
humanitarinių mokslų specialistai buvo parengę puikią medžiagą deryboms po
Pirmojo pasaulinio karo su Austrija, Rusija ir Vokietija dėl pagrobtų kultūros vertybių
grąžinimo. Tas pats pasikartojo ir per Antrąjį pasaulinį karą, ir po jo, nors realus
kultūros vertybių grąžinimas į savo prigimtinės vietas dėl įvairių priežasčių truko ilgai
ir nėra iki galo užbaigtas.

Ir pastaraisiais dešimtmečiais dėmesys Lenkijos kultūros vertybių praradimų,
nuostolių, grobimų ir susigrąžinimo istorijai neblėsta. Sovietų Sąjungos griuvimas ir
iš esmės pasikeitusi politinė padėtis Vidurio Rytų Europoje, netgi galima sakyti,
visoje Europoje, atgaivino viltis baigti tvarkyti išgrobėtų kultūros vertybių reikalus.
Tuo užsiima Lenkijos valstybė, kurioje labai produktyviai dirba Vyriausybės įgalio-

tinio Lenkijos* kultūros paveldo užsienyje reikalams įstaiga. Aktyvi ir visuomenė, ypač humanitarinių mokslų atstovai. Skelbiama daug empirinių tyrimų, dar kartą grįžtama prie, atrodo, jau išsiaiškintų teorinių kultūros vertybių judėjimo problemų, atsižvelgiant į nūdienos politinę ir kultūrinę situaciją Lenkijoje ir aplink ją bei visoje Europoje. Kartais ir neatsižvelgiant.

Net tokio didelio dėmesio kultūros paveldo vertybėms užsienyje ir jam skirtų darbų gausumo kontekste stebėtinau produktyvus atrodo Adomo Mickevičiaus universiteto Poznanėje darbuotojas Dariuszas Matelskis. Per kelerius metus, 2003–2006 m., jis paskelbė net keturias vis didesnės apimties knygas, kuriose aprašė Lenkijos kultūros vertybių likimą, t. y., kaip rašoma paskutinės iš pristatomų knygų antraštėje, Lenkijos kultūros vertybių grobimus ir restituciją naujaisiais laikais iki mūsų dienų. Tiesa, nusistebėjimas kiek nublanksta susipažinus su visų šių knygų turiniu. Bene pirmosios iš jų, „Losy kultury...“, tekstas buvo nuosekliai apauginamas naujais siužetais, o ištisi skyriai praktiškai nepakeisti keliavo iš vienos knygos į kitą. Vis dėlto galima sakyti, dar atsižvelgiant į visą seriją straipsnių kalbama tema, kad D. Matelskis yra produktyviausias ir aktyviausias kultūros vertybių užsienyje temos autorius Lenkijoje.

Todėl ir Lietuvos istorikams, paveldosaugininkams – tyrinėtojams ir praktikams, visiems, besidomintiems Lietuvos kultūros paveldu, jo vertybėmis, atsidūrusiomis užsienyje, gali būti naudinga pažintis su D. Matelskio darbais. Tuo labiau, kad Lietuvos ir Lenkijos kultūros paveldo reikalai, kaip ir pati abiejų šalių istorija, yra labai persipynę. D. Matelskis neišvengiamai įžengia į šią painią erdvę ir joje dirba. Kitaip sakant, šiose knygose rasime daug Lietuvos kultūros paveldo istorijos siužetų.

Šie siužetai mus labiausiai domina, bet pirmiausia reikia pristatyti pačias knygas. Tam veiksmui paprastumo dėlei pasirinkome paskutiniąją, didžiausią iš jų, dviejų tomų „Grabież y restytucja...“, ir mūsų pasirinkimas turėtų būti visiškai pateisinamas, atsižvelgus į jau minėtą aplinkybę – į šią knygą sudėti ir anksčiau išleistų knygų tekstai.

Pirmame knygos tome išdėstytas pagrindinis tekstas, prie kurio dar grįšime. Bet viso teksto apibendrinimas, *Zakończenie*, yra atskirtas nuo apibendrinamojo teksto ir iškeltas į antrąjį tomą. Tai, be abejo, apsunkina naudojimąsi knyga ir nekelia susižavėjimo leidyklos darbu. Sunkiai suprantama, kodėl pirmojo tomo pabaigoje

* Verčiant šios Lenkijos vyriausybės įstaigos pavadinimą *Pelnomocnik Rzqdu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą* į lietuvių kalbą, kaip, beje, ir recenzuojamos knygos antraštėje esančią bei pačioje knygoje nuolat randamą sąvoką *polskie dobra kultury* iškyla tam tikrų sunkumų. Neaišku, kada turimos galvoje Lenkijos kultūros vertybės, o kada lenkiškos. Atsižvelgiant į sudėtingą regiono, kurį sudaro pati Lenkija bei jos istoriniai kaimynai ir valstybiniai partneriai Lietuva, Baltarusija, Ukraina, praeitį, *Lenkijos kultūros vertybės* toli gražu ne tas pat, kas *lenkiškos kultūros vertybės*. Tam tikrą Lenkijos kultūros vertybių dalį sudaro vokiškos ar žydiškos vertybės, o lenkiškos kultūros vertybės gali būti tų šalių, kuriose tos vertybės buvo sukurtos ir yra šiuo metu, kultūros vertybių dalis ar bendras Lenkijos ir atitinkamos šalies kultūros paveldas.

įdėtam Karolio Estreicherio archyvo, esančio Dailių menų bičiulių draugijoje (*Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych*) Krokuvoje, dokumentų fotokopijų pluoštui suteikta atskira puslapių numeracija (p. 1–160), o jis pats užmaskuotas knygos turinyje.

Antrajame knygos tome, be minėto apibendrinamojo teksto, yra didelės apimties (p. 685–995) temos šaltinių priedas, taip pat žemėlapių ir iliustracijų sąrašai, pamatinių archyvotūros, bibliotekininkystės ir muziejaininkystės sąvokų žodynas, santraukų rodyklė, bibliografija (p. 1035–1111), santraukos anglų, vokiečių ir rusų kalbomis, asmenvardžių, vietovardžių ir dalykų rodyklės. Taip knygoje susidaro 1287 puslapiai, be minėtos publikacijos pirmajame tome, o su ja – 1447 puslapiai. Matome, kad knyga aprūpinta visa įmanoma pagalbine medžiaga.

Prieš analizuodami knygos turinį, manome, esant būtina trumpai apsisistoti prie knygoje vartojamų sąvokų, parodančių kultūros vertybių judėjimo rūšis. Mat paveldosauginėje literatūroje lietuvių kalba daugelis sąvokų ir terminų, esančių kalbamoje knygoje, praktiškai nevartojami. Recenzijoje nesvarstysime lietuviškosios paveldosaugos terminijos problemų, neieškosime lietuviškų atitikmenų, tiesiog šį kartą vartosime D. Matelskio vartojamas sąvokas ir terminus. Tuo labiau, kad jie visi „nukalti“ ant lotynų kalbos, to vis dar neišsenkančio tarptautinių žodžių aruodo, pagrindo. O kad būtų aiškiau, apie ką bus kalbama, pateiksime recenzijai būtinų sąvokų sąrašėlių su D. Matelskio pateiktais jų paaiškinimais ir atitikmenimis ne tik lenkų, bet ir anglų, vokiečių ir rusų kalbomis, paėmę juos iš kalbamoje knygoje esančių tekstų atitinkama kalba (santraukos, turinys). Nesvarstysime pateikiamų sąvokų ir jų apibrėžimo tikslumo ar išsamumo, tiesiog, norėdami kuo tiksliau atpasakoti knygos turinį, naudosimės jomis taip, kaip naudojasi knygos autorius. Tik pažymėsime, kad sąvokų aiškinimai, pateikti knygos įvadinėse pastabose (p. 37–38), skiriasi nuo pateiktųjų sąvokų žodyne (p. 1021–1028). Atsižvelgdami į sąvokų apibrėžimų išsamumą, pirmenybę teiksime pirmiesiems.

Svarbiausia iš šių sąvokų, minima ir knygų antraštėse, yra:

restitucija – lenk. *restytucja*, angl. *restitution*, vok. *Restitution*, rus. *реституция*, senosios ar pradinės nuosavybės teisės atkūrimas (neteisėtai turimo daikto gražinimas), taip pat nuosavybę praradusio subjekto nuostolių atlyginimas (piniginio ekvivalento išmokėjimas arba nukentėjusį tenkinančios kitos kultūros vertybės perdavimas jam). Kultūros vertybių restitucija gali būti įgyvendinta vadovaujantis tarptautinės teisės normomis ar dvipusėmis sutartimis. Jos įgyvendinimo būdai:

revindikacija – lenk. *rewindykacja*, angl. *revendication*, vok. *Revindikation*, rus. *возврат собственности*, kultūros vertybių, kurios yra jas atgauti siekiančios valstybės nuosavybė, išvežtų iš jos kaip grobis, gražinimas savininkui;

vindikacija – lenk. *windykacja*, angl. *collection*, vok. *Vindikation*, rus. *возврат*, archivalijų, atsiradusių kaip valdžios organų, veikusių praeityje kitos valstybės perimamoje teritorijoje, veiklos rezultatas ir išvežtų iš tos teritorijos kalbamiems valdžios organams pasitraukiant (evakuojantis), gražinimas į jų atsiradimo vietą;

reparticija – lenk. *repartycja*, angl. *copying*, vok. *Repartition*, rus. *распределение*, archivalijų, kurios yra valstybės, iš kurios perimama teritorija, centrinės valdžios institucijų produkcija, kopijų išgijimas;

reevakuacija – lenk. *reewakuacja*, angl. *re-evacuation*, vok. *Reevakuation*, rus. *реэвакуация*, kultūros vertybių, išvežtų iš tam tikros teritorijos siekiant jas apsaugoti nuo sunaikinimo (pvz., karo veiksmų metu), atgavimas;

repatriacija – lenk. *repatriacja*, angl. *repatriation*, vok. *Rückführung*, rus. *пенатриация*, kultūros vertybių, kurias išvežė teisėti savininkai ir atidavė saugoti, grąžinimas autochtoninėms tautoms.

Taigi D. Matelskio knyga ar, tiksliau sakant, knygos skirtos Lenkijos kultūros vertybių grobimų ir restitucijos istorijai. Pagrindinis paskutinės knygos tekstas padalytas į įvadinę pastabas, septynis skyrius ir pabaigą. Įvadinėse pastabose ir pirmajame skyriuje *Restytucja w stosunkach międzynarodowych* autorius apibrėžia tyrimo objektą, pristato dalyko istoriografiją ir susitelkia ties restitucijos klausimų tarptautiniuose santykiuose ir Lenkijos sutartyse su kitomis valstybėmis sprendimu.

Likusiuose knygos skyriuose autorius nagrinėja dvi esmines problemas: vertina Lenkijos kultūros vertybių grobimus ir nuostolius karų, svetimos kariuomenės įsiveržimų, valstybės padalijimų ir okupacijos metu ir rodo Lenkijos valdžių bei institucijų pastangas siekiant tas kultūros vertybes susigrąžinti. Knygoje, naudojantis šaltinių publikacijomis ir gausia dalyko istoriografija, surinktas išpūdingas faktografinės medžiagos kiekis, kuris sutvarkytas laikantis chronologinio principo – kiekvienas skyrius skirtas tam tikram Lenkijos istorijos laikotarpiui. Dėl pastangų sukaupti kuo daugiau medžiagos kartais tos medžiagos kokybės kontrolė išsprūsta iš autoriaus rankų. Štai, pvz., Lenkiją valdžiusiam komunistų režimui nesimpatizuojantis autorius įdėjo žemėlapi *Odbudowa państwa polskiego w latach 1918–1922* (p. 245), kuriame pažymėti „buržuazinės“ ir „liaudies“ valdžių centrai, t. y. vartojama marksistinė-lenininė istoriografijos frazeologija.

Trumpai perteikiant knygos turinį, pasakytina, kad antrasis skyrius *W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do roku 1795)* pradedamas minėtos Respublikos valdovų Stepono Batoro, Zigmanto Vazos ir Stanislovo Augusto pastangų organizuoti Vatikano archyvų tyrimus ir gauti ten esančių dokumentų nuorašus (šias pastangas autorius klasifikuoja kaip vindikaciją) aprašymu. Didžiąją skyriaus dalį sudaro kultūros vertybių grobimų karų su Rusija, Švedija, Turkija metu bei jų praradimų Respublikos padalijimų metu Prūsijos ir Austrijos užimtose žemėse aprašymas.

Trečiasis skyrius *W okresie zaborów (1795–1918)* suskirstytas į poskyrius, kuriuose iš eilės nagrinėjami Lenkijos kultūros vertybių grobimai 1795–1806 m., archyvų vindikacija Varšuvos didžiosios kunigaikštystės laikotarpiu (1807–1815 m.), Lenkijos kultūros vertybių grobimai ir likimai po Vienos kongreso (1815–1914), lenkiškųjų archivalijų paieškos Švedijoje ir Turkijoje, Mokslų akademijos (*Akademia*

Umiejętności) ekspedicija Romoje, lenkų bibliotekos Paryžiuje, Batignolles bulvare (*Biblioteka Batignolska*) likimas, Lenkijos kultūros turtų grobimai ir likimai per Pirmąjį pasaulinį karą (1914–1918).

Kitame skyriuje *W okresie Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)* rašoma apie revindikaciją iš Vokietijos ir archyvinį ginčą su Gdansko laisvuju miestu, revindikaciją iš Austrijos, revindikaciją ir repatriaciją iš Sovietų Rusijos / Sovietų Sąjungos, repatriaciją iš Šveicarijos ir Prancūzijos, revindikaciją ir vindikaciją iš Čekoslovakijos ir valstybinių darinių, atsiradusių pastarosios teritorijoje Antrojo pasaulinio karo pradžioje, Lenkijos kultūros vertybių evakuaciją ir nuostolius 1939 m.

Savotiškai įvykiai traktuojami penktajame skyriuje *Polskie dobra kultury pod obcym jarzmem (1939–1945)*. Jame aprašoma Lenkijos kultūros turtų būklė Antrojo karo metu. Poskyriai įvardyti taip: *Okupacja niemiecka; Okupacja słowacka (!); Okupacja radziecka; Okupacja litewska (!)*. Paskutiniame šio skyriaus poskyryje kalbama apie Lenkijos valdžios institucijų pasirengimą prarastų kultūros turtų restitucijai.

Šeštąjį skyrių *W okresie Polski Ludowej (1945–1989)* sudaro poskyriai, kuriuose nagrinėjama Lenkijos kultūros turtų restitucija iš Vokietijos ir Austrijos okupacinių zonų, restitucinis ginčas su Vokietijos Federacine Respublika, revindikacija ir repartacija iš Vokietijos Demokratinės Respublikos, revindikacija ir repartacija iš Sovietų Sąjungos, reevakuacija ir repartacija iš Čekoslovakijos, repatriacija ir polonikai Kanadoje, repartacija ir polonikų paieškos Skandinavijos kraštuose, repartacija ir polonikai Didžiojoje Britanijoje, Belgijoje ir Olandijoje, repatriacija ir repartacija bei polonikai Prancūzijoje, repartacija ir polonikai Italijoje bei Ispanijoje, repartacija ir polonikai Šveicarijoje, Austrijoje ir Jugoslavijoje, repatriacija ir repartacija bei polonikai Vengrijoje, polonikų repatriacija ir repartacija iš Rumunijos.

Septintajame skyriuje *W okresie Trzeciej Rzeczypospolitej (od roku 1989)* aprašyti Lenkijos kultūros turtų užsienyje reikalų šiuolaikiniai sprendimai, jame nagrinėjama revindikacija ir repartacija iš Jungtinių Amerikos Valstijų, Lenkijos derybos dėl restitucijos su Rusija, Baltarusija, Ukraina, Lietuva, Vokietija, holokausto aukų kultūros turtų reikalai, lenkų emigrantų sukurtų kultūros turtų paieškos ir įsigijimas, Lenkijos restituciniai planai.

Čia perteiktas D. Matelskio knygos turinys akivaizdžiai rodo, kad autorius stengėsi aprėpti visus klausimus, susijusius su Lenkijos kultūros turtų, atsidūrusių už Lenkijos ribų, likimu. Be to, daug dėmesio skiriama įvairių valstybių, įvairiu metu ilgesniam ar trumpesniam laikotarpiui okupavusių ar aneksavusių Lenkiją, institucijų veiksams tvarkant užimtosiose Lenkijos valstybės žemėse kultūros paveldą, ypač jo naikinimui ir grobimui. Kultūros paveldo reikalai pateikiami plačiame politinių įvykių – karų, pasipriešinimo okupantams, valstybių žlugimų ir prisikėlimų kontekste.

Politinės istorijos siužetai retai kada yra paties autoriaus tyrinėjimo objektas, dažniausiai naudojama priemonė čia yra kompiliacija su visomis jos teigiamomis ir

neigiamomis savybėmis. Kartais atrodo, kad jei autorius neskubėdamas perskaitytų savo tekstą, tai ir pats pastebėtų gana dažnus prieštaravimus ir nesutapimus. Dažnai tai yra naudotos literatūros funkcija.

Štai aprašydamas XVII–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos karus su Rusija, autorius tarsi skiria Lietuvą ir Lenkiją. Tiesa, pastarajai įvardyti dažnai vartoja lenkų istoriografijoje paplitusį Karūnos vardą. Taip pasirengiama Abiejų Tautų Respubliką įvardyti kaip Lenkiją, o visas Respublikos žemėse, Lietuvoje ir Lenkijoje, buvusias kultūros vertybes vadinti Lenkijos ar lenkiškomis kultūros vertybėmis. Lietuvą ir Lenkiją autorius skiria, nes jas skiria ir jo dažnai cituojami XX a. rašę istorikai, tyrinėję minėtus karus ir Respublikos būklę jų metu. Bet kalbėdamas apie kultūros vertybes, autorius pasitelkia Aleksandrą Brücknerį ar Janą Pruszyński su jų retorika, balansuojančia ant šovinizmo ribų.

Kompiliacinį knygos kontekstinių dalių pobūdį dar sustiprina daugybė ilgų citatų iš XX a. ir net pastarųjų metų autorių darbų. D. Matelskis, aprašydamas XVII–XVIII a. Respublikos karus ar Antrojo pasaulinio karo peripetijas bei kultūros vertybių praradimus jų metu, šiomis ilgomis citatomis kitų autorių žodžiais kuria tam tikrą savo naracijos emocinę nuotaiką. Tai dažniausiai daroma, kai dalyko istoriografijoje trūksta konkrečių duomenų apie kultūros turtų likimą. Nerūpestingai, kaip sakytą, parinkti žemėlapiai ar kitos iliustracijos. Štai poskyris apie Lenkijos ir Lietuvos restitucines derybas po 1989 m. iliustruotas dar XIX a. pabaigos Trakų pilies griuvėsių vaizdu (p. 614).

Autorius labai laisvai vartoja sąvokas *Lenkija*, *lenkiškas*, nuolat išplėsdamas jų apimtį tiek, kad jos aprėpia ir kitas tautas, žemes ar šiuolaikines tose žemėse esančias valstybes. Štai keletas nesistemiškai parinktų pavyzdžių: Abiejų Tautų Respublika įvardijama kaip *państwo polskie* (p. 40), taip nuolat elgiamasi knygos antrajame skyriuje *W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do roku 1795)* ir tada, kai kalba eina apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją. XIX a. Lenkijos ir Lietuvos sukilimai prieš Rusijos valdymą įvardijami *powstania polskie* (p. 661), nors kitoje vietoje (p. 194) cituodamas Zofiją Strzyżewską¹ autorius rašo apie kultūros vertybių konfiskavimą po 1830–1831 m. sukilimo Lenkijos karalystėje, Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje.

Na, jei vis dėlto, anot autoriaus, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo Lenkijos valstybės dalis ar XIX a. etninės lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių žemės taip pat buvo Lenkijos dalis, tai jau visai nestebina tvirtas jo įsitikinimas, kad 1920 m. užgrobtas Vilnius ir Rytų Lietuva, taip pat Vakarų Ukraina ar Vakarų Baltarusija buvo visai integrali Lenkijos dalis. O kai 1939 m. rudenį Lietuva atgavo Vilnių su

¹ Z. S t r z y ż e w s k a, Materiały w archiwach rosyjskich do badań nad wspólnym dziedzictwem kulturowym, *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturalnego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa, 1993, s. 51–59.

apylinkėmis, tai, aišku, įvyko *okupacja litewska* (p. 394–401). Įdomu, kad šitame skyrelyje autorius daugiau vietos skiria sovietų siautėjimui Vilniuje per tas porą 1939 m. rudens savaitių, kai jie valdė Vilnių, negu Lietuvos valdžios, visokeriopa siekusios išsaugoti ar atgauti sovietų išvežtas vertybes, veiksams. Valdžios, kurią cituodamas Henryko Łowmiańskiego autobiografiją įvardija fašistine (p. 397). Į mokslinį tekstą perkeltas autoriaus politinis nekorektiškumas diskredituoja visą darbą.

Pagaliau į politinius autoriaus ekskursus ir frazeologiją gal ir galima būtų nekreipti dėmesio, jei tai tiesiogiai nekenktų pagrindinei knygos temai. Autorius visas kultūros vertybes, sukurtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais visoje jos teritorijoje, 1795–1918 m. buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse brėžiant jų iki Pirmojo Respublikos padalijimo 1772 m. buusias ribas, visose 1918–1939 m. gyvavusios Lenkijos Respublikos žemėse laiko Lenkijos ar lenkiškomis kultūros vertybėmis (*polskie dobra kulturowe*). Kai kada atrodo, kad autorius skiria Lenkiją ir Lietuvą, žino, kad dabartinės Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos žemėse gyveno ir tebegyvena kitos tautos. Tačiau tai ignoruojama, kai kalbama apie šiose žemėse gyvenusių tautų sukurtas kultūros vertybes. Jos visos virsta lenkiškomis. Ką jau bekalbėti apie Vilnių ir Lvovą, jei net Gruževskių rinkiniai Kelmėje yra Lenkijos kultūros turtas (p. 191). Nėra reikalo pateikti daugiau pavyzdžių, nes visas skyrių, kuriuose autorius rašo apie įvykius minėtuose kraštuose, tekstas yra persunktas buvusia ar esama, realia ar įsivaizduojama lenkiškąją tų žemių dvasia. Atrodo, autorius nėra girdėjęs apie etnopolitines ir moderniąsias tautas, įvairius besikeičiančio etniškumo pavidalus, pagaliau, kalbant apie žemes su sudėtinga politine, kultūrine ir etnine praeitimi, apie bendrą paveldą.

Pastarasis trūkumas, bendro paveldo sąvokos nežinojimas ar ignoravimas, yra esminis visose D. Matelskio knygose apie kultūros paveldo istoriją. Juk Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ar buvusiose jos žemėse XIX a. ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais, net jei tos žemės laikinai tarp dviejų pasaulinių karų priklausė Lenkijos valstybei, sukurtos ar sukauptos kultūros vertybės, net jei yra susijusios su lenkybe, nėra grynai *polonikai*. Tos vertybės beveik visada yra ir *lituanikai*, o dažnai ir *albaruthenikai*. Toks pats požiūris į kultūros paveldą taikytinas ir Ukrainos žemėms, ilgiau ar trumpiau buvusioms Lenkijos valstybės sudėtyje. Šito fakto ignoravimas daro D. Matelskio knygas labai kontroversiškas.

Kalbamų knygų vertė glūdi gausioje, iš dalyko literatūros surinktoje faktografinėje medžiagoje, kuri bus dažnai naudojama. Bet vienpusiškas Lenkijos ir su ja įvairiu laiku ir įvairiais ryšiais susijusių Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos žemių kultūros paveldo lenkinimas tik sujaukia vaizdą. Sudėtingą istoriją turinčių žemių kultūros paveldo likimo ir šiuolaikinio valstybių bei visuomenių santykio su šiuo paveldu konceptualūs klausimai knygoje nesprendžiami.

Zigmantas K i a u p a